

Droge voeten, complexe grenzen

Uitglijders cartografen door uitloper De Bilt

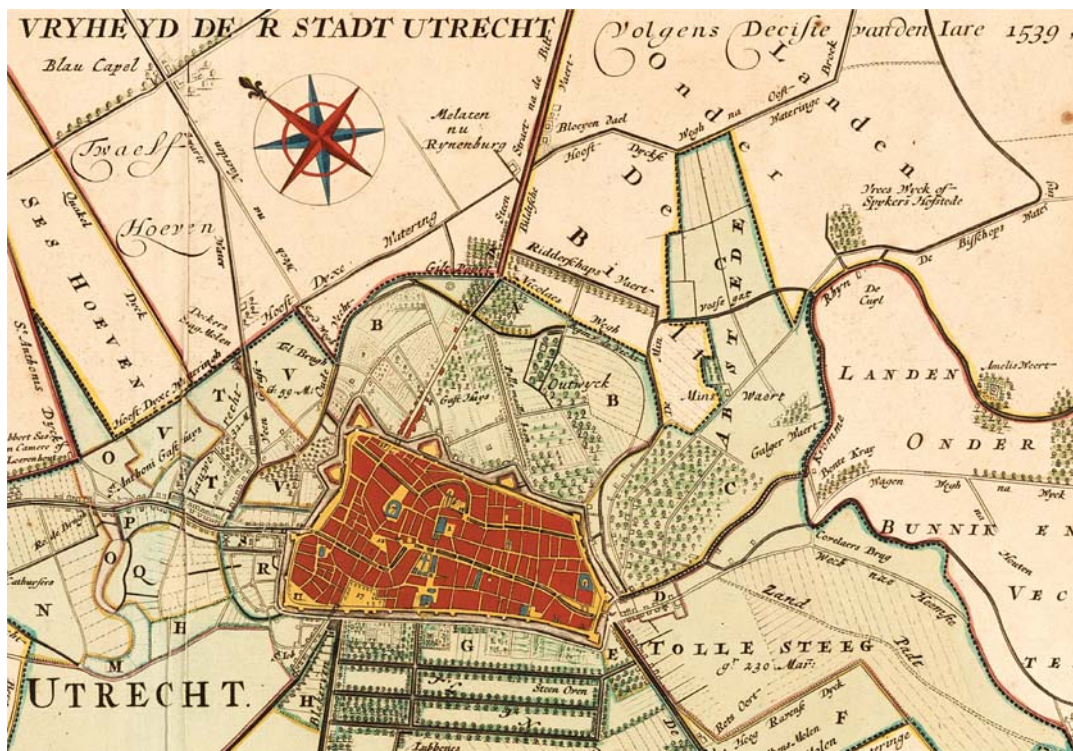
De provincie Utrecht omvatte in de achttiende eeuw een aantal regio's, zoals het Overkwartier, met daarin onder andere De Bilt, het Nederkwartier, met daarin Maartensdijk of Oostveen, en de stadsvrijheid van Utrecht. De grenzen tussen deze drie regio's, en daardoor ook de grenzen van de genoemde plaatsen, kwamen samen in het gebied tussen de Biltstraat of Steenstraat (Biltsestraatweg) en de Kromme Rijn, waar zich nu de Utrechtse wijk Rijnsweerd bevindt. Destijds waren er ook kaarten in omloop van de stad en de provincie Utrecht, waarop de grenzen van de regio's en/of de gemeenten, die toen nog gerechten werden genoemd, waren ingetekend. De kopergravures waren in principe zwart-wit of monochroom; de grenzen werden aangeduid met bolletjeslijnen of streepjeslijnen. Veel bewaard gebleven kaarten zijn destijds of later met penseel en waterverf ingekleurd; de ligging van de gemeente- of regiogrenzen werd dan geaccentueerd met afzonderlijke kleuren. Er waren geen richtlijnen voor het gebruik van kleuren; elke kaart heeft zijn

eigen kleurstelling.

Door het samenvallen van de gemeentegrenzen en de regiogrenzen, zouden de achttiende-eeuwse kaarten in ons aandachtsgebied in principe een duidelijk beeld moeten schetsen van het precieze verloop ervan. De situatie ter plaatse was echter erg ingewikkeld en een correcte weergave daarvan bleek in de meeste gevallen te hoog gegrepen.

Vrijheid van de stad Utrecht

De buitengrenzen van de zogeheten Vrijheid van de stad Utrecht, het gebied waar het stadsbestuur het voor het zeggen had, waren beschreven in een besluit van landvoogdes Maria van Hongarije uit 1539 (1, 2c). De bekendste kaart van de stadsvrijheid is vermoedelijk die van Caspar Specht uit 1696 (2), die tussen 1708 en 1719 nog een keer ongewijzigd werd herdrukt (3). Zelfs in de jaren dertig van de negentiende eeuw gebruikte het gemeentebestuur van Utrecht die kaart nog als referentie voor de buitengrenzen van de stad. Figuur 1 toont een uitsnede uit de

Figuur 1. Uitsnede uit de Caerte van de Vryheyd der stadt Utrecht, door C. Specht. Ongewijzigde herdruk, datering 1708-1719, van een oorspronkelijk in 1698 uitgegeven kaart. Beeldbank Het Utrechts Archief. cat.nr. 216023.

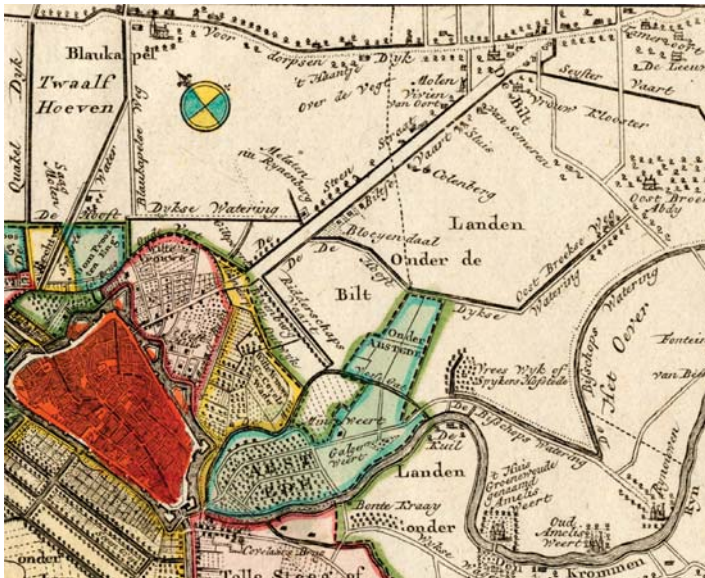
kaart van Specht. Het gebied dat tot de stadsvrijheid behoort, is groen ingekleurd. Midden boven zien we de Steenstraat (thans Biltsestraatweg/ Utrechtseweg) die naar De Bilt voert (noord is linksboven). Rechts daarvan zien we de *landen onder De Bilt*.

Een in 1757 door Isaac Tirion uitgegeven vergelijkbare kaart (figuur 2) is gebaseerd op de kaart van Specht. De stadsvrijheid van Utrecht ligt binnen een groen ingekleurde streepjeslijn. De grens tussen De Bilt en Maartensdijk is vanaf de Hoofddijk richting het noordoosten tot voorbij de Voordorpse Dijk aangegeven

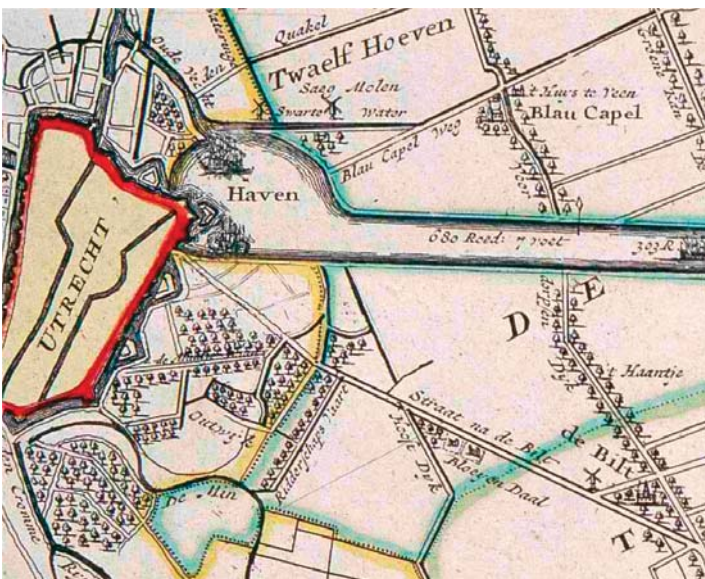
met een niet ingekleurde - want voor de grenzen van de stadsvrijheid niet relevante - streepjeslijn. Het dorp De Bilt ligt rechtsboven; verder zijn de *landen onder De Bilt* aangegeven.

Provincie Utrecht

Het grensgebied van De Bilt, Maartensdijk en de stad Utrecht komt ook voor op achttiende-eeuwse, gedrukte kaarten van een groter gebied. Zo werd de Eemvaartkaart van figuur 3 rond 1720 uitgegeven om een plan te illustreren waarbij de stad Utrecht via een nieuw te graven kanaal in verbinding zou komen

Figuur 2. Uitsnede uit de Kaart van de stad Utrecht en van derzelver Vrijheid, uitgave I. Tirion, 1757. Op de kaart vormt de 'uitloper van De Bilt' onderdeel van de op de kaart aangegeven Landen onder De Bilt. Bron: Beeldbank Het Utrechts Archief, cat.nr. 214025.

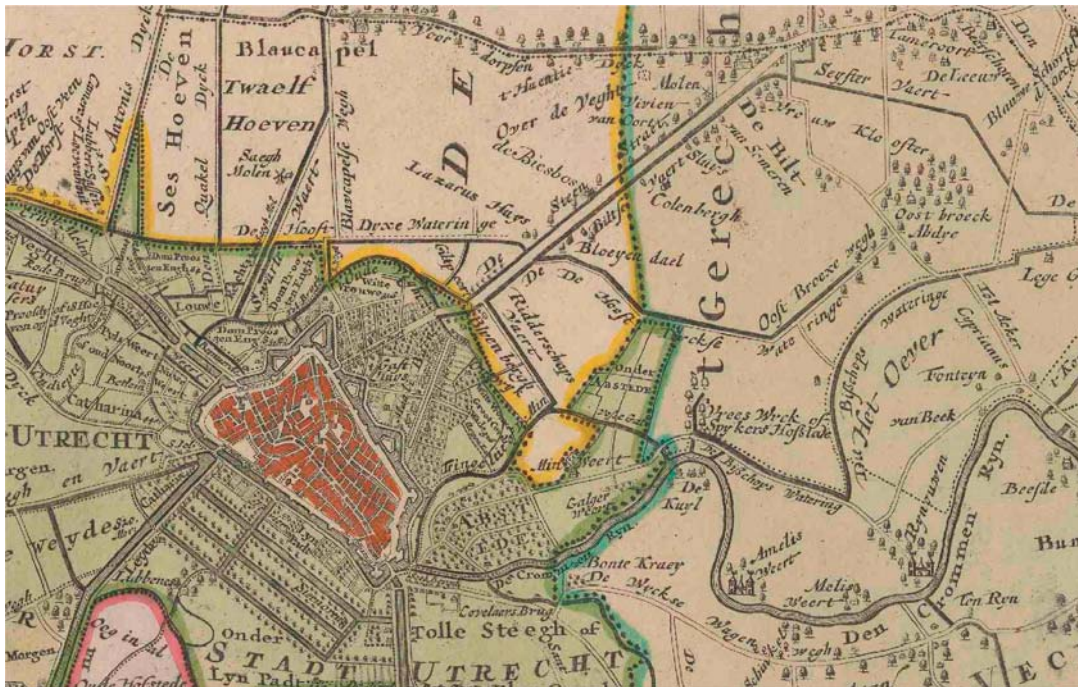
Figuur 3. Uitsnede uit een kaart met het plan om van Utrecht een zeehaven te maken, uitgegeven door de wed. Joachim Ottens, circa 1720. De 'uitloper van De Bilt' is opgegaan in het grondgebied van Maartensdijk. Bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht.

met de Zuiderzee (4). De stippellijn die de grens van de stadsvrijheid markeert, is in dit exemplaar geel gekleurd. De Bilt (rechts onder) heeft de kleur groen toegewezen gekregen, Maartensdijk blauwgroen.

Figuur 4 toont de tweede, gewijzigde druk van een in opdracht van het provinciebestuur door Bernard de Roij vervaardigde kaart van de provincie Utrecht uit 1743 (5). De grenzen van het Overkwartier (in dit geval blauwgroen) en het Nederkwartier (geel ingekleurd) zijn aangegeven; daardoor kunnen we ook de grens tussen De Bilt (rechtsboven) en Maartensdijk goed volgen; hij kruist bijvoorbeeld middenboven in de figuur eerst de Voordorpse dijk en later wat lager de Steenstraat en loopt op de kaart door tot de Hoofddijk.

Verwarring

Wanneer we de weergave van ons aandachtsgebied op

Figuur 4. Uitsnede uit de Nieuwe Kaart van den Lande van Utrecht van Bernard de Roy, 2e bijgewerkte druk, 1743; 3e druk (ongewijzigd), ca. 1770. De 'uitloper van De Bilt' is opgegaan in het Nedersticht, dus in het grondgebied van Maartensdijk. Bron: Universiteitsbibliotheek Utrecht (7).

de 'stadskaarten' vergelijken met die op de regionale kaarten, dan zien we duidelijke verschillen. Zo ligt op de Eemvaartkaart van figuur 3 uit 1720 en op de provinciekaart van figuur 4 uit 1743 (ongewijzigde herdruk rond 1770) het gebied ten zuiden van de Biltstraat en het westelijk deel van de Minsweerd binnen de blauwgroen (figuur 3) respectievelijk geel (figuur 4) ingekleurde grenzen, dus in het Nederkwartier; het behoort volgens de kaartenkleurders daardoor bij Maartensdijk. Uit de teksten in de stadsvrijheidskaarten uit dezelfde periode, zoals de figuren 1 en 2, kunnen we echter opmaken dat het gebied deel uitmaakt van de landen onder De Bilt.

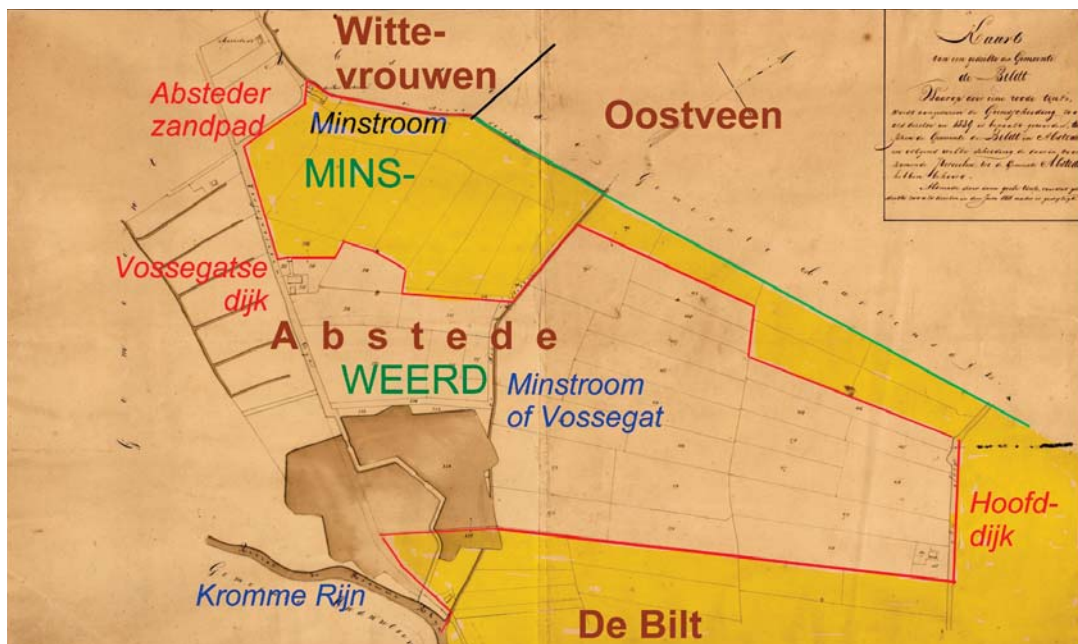
Hoe komt het dat kaarten uit dezelfde periode verschillende grenzen hanteren?

'Uitloper van De Bilt'

De oorzaak van de verschillen is vermoedelijk gelegen in de complexiteit van het verloop van die grenzen in het gebied (figuur 5). Die was op haar beurt weer een uitvloeisel van de manier waarop eeuwen eerder de waterhuishouding geregeld was. Na de ontginningen van de late middeleeuwen hielden de Biltaren graag droge voeten. Daarom hielden ze de afvoer van water en het lozen daarvan op de Minstroom bij voorkeur in eigen hand, dus op eigen terrein. Als gevolg daarvan

had het grondgebied van De Bilt een langgerekte uitloper gekregen tot aan de Minstream en zelfs daar voorbij (1, 6). Het gebied in Utrecht tussen de Rembrandtkade, de Adriaan van Ostadelaan, de Vossegatselaan en de Laan van Minsweerd hoorde bij De Bilt. Het gaat om de wijk waar later onder andere het Antoniusziekenhuis en het Rietveld Schröderhuis zouden verrijzen. Dit stukje grond, het westelijk deel van de Minsweerd, van de Bilt uit gezien aan de overkant van de Minstream, stond in verbinding met de rest van het Biltse grondgebied via een smalle, slechts een of twee percelen brede strook.

Hoewel het water al vanaf 1466 via Oostveen (Maartensdijk) mocht worden afgevoerd en de uitloper van het Biltse grondgebied voor het behouden van droge voeten dus niet meer noodzakelijk was, bleef de ingewikkelde grens tussen de drie genoemde plaatsen nog meer dan 400 jaar intact. De kaartenmakers en -kleurders van de zeventiende en achttiende eeuw konden er niet mee uit de voeten. Op de kaart van Specht (figuur 1) staan de letters D, B en i, op de kaart van Tirion (figuur 2) O en Bilt van *Landen Onder De Bilt* op het grondgebied van Maartensdijk.

Figuur 5. Het verloop van de achttiende-eeuwse grenzen tussen De Bilt, Maartensdijk (Oostveen) en Utrecht (Abstede en Wittevrouwen) op een negentiende-eeuwse kaartondergrond (met het negentiende-eeuwse fort Vossegat) uit 1825-1830. Noord is rechtsboven. Het grondgebied van De Bilt is geel ingekleurd. De buitengrens van de stadsvrijheid van Utrecht is vanaf de Kromme Rijn (linksonder) tegen de wijzers van de klok in gaande gemarkeerd in rood (tevens grens met De Bilt) en zwart (tevens grens met Maartensdijk). De grens tussen De Bilt en Maartensdijk is groen gekleurd. Bron kaartondergrond: Beeldbank Het Utrechts Archief, catalogusnummer 216098.

Negentiende eeuw

Overigens blijkt een correcte weergave van het verloop van de grenzen tussen De Bilt, Utrecht en Maartensdijk ook in de negentiende eeuw nog niet vanzelfsprekend. Zo werd er in 1823 een kopie gemaakt van de kadastrale verzamelkaart van Maartensdijk uit 1813, bewerkt in 1819 (figuur 6). Het exemplaar werd aangeboden aan de Maartensdijkse burgemeester Eyck van Zuilichem; vandaar de afbeelding van zijn landhuis Eyckenstein linksonder op de kaart. Verder is op de kaart buurgemeente Utrecht (8) aangegeven, waarbij op papier meteen maar een gedeelte van de gemeente De Bilt is geannexeerd. De letters TE van gemeente en CHT van Utrecht staan namelijk op Bilts grondgebied.

Noten

1. M.N. Acket, 'Ligging en grenzen van Utrecht'. In: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1950), p. 77-123.
2. C. Specht, *Caerte van de Vryheyd der stad Utrecht* (1698). Beeldbank Het Utrechts Archief. a) Originele uitgave 1698, cat.nr. 216021; b) Ongewijzigde herdruk, datering 1708-1719, cat.nrs. 216022-216024; c) Idem met beschrijving grenzen stadsvrijheid, cat. nrs. 216225 en 216226.
3. M. Donkersloot-de Vrij, *De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap*. Weesp 1985, p. 86-87.
4. S. Hagers, *De Bilt in kaart gebracht*. De Bilt 2012, p. 22-23.
5. M. Donkersloot-de Vrij, 'Kaart van de provincie Utrecht door B. de Roij'. In: *Tussen Rijn en Lek* (maart 1991).

Figuur 6. Uitsnede uit een in 1823 gemaakte kopie van de kadastrale verzamelkaart van de gemeente Maartensdijk uit 1819. Bron: Beeldbank RHC Vecht en Venen BB_THA_0020.

6. K. Heeringa, 'Bijdrage tot de oude geschiedenis van de stad Utrecht en haar naaste omgeving'. In: *Jaarboekje van Oud-Utrecht* (1924), p. 55-70.
7. B. de Roy, *Nieuwe Kaart van den Lande van Utrecht*. 2^e bijgewerkte druk, uitgave Johannes Covens en Cornelis Mortier 1743; 3^e druk (ongewijzigd), ca. 1770. Universiteitsbibliotheek Utrecht, kaart: *VIII*.B.h.12 (Dk38-10).
8. Van 1818-1823 grensde de gemeente Maartensdijk in het getoonde gebied niet aan de gemeente Utrecht maar aan de gemeente Abstede.

Auteur:

Kees Floor (1947) verzorgt weercursussen en weerlezingen. Hij schreef talrijke artikelen voor dagbladen en tijdschriften, waaronder de Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Biltse Grift. Hij werkte bij het KNMI en bij de lerarenopleidingen van Universiteit Utrecht en Hogeschool Utrecht.
www.keesfloor.nl